

มานุษยวิทยาแห่งผัสสะ (Sensuous Anthropology)

การควบคุมโลกด้วยดวงตา

ช่วงปลายทศวรรษ 1980 ถึงทศวรรษ 1990 จุดเปลี่ยนทางผัสสะ (sensory turn) เกิดขึ้นชัดเจนในแวดวงมานุษยวิทยาโดยมีนักวิชาการเช่น Paul Stoller (1989), David Howes (1991) และ Nadia Seremetakis (1994) มีบทบาทสำคัญในการเสนอแนวทางการศึกษาผัสสะที่เปิดกว้าง ทั้งนี้วางอยู่บนบริบทที่ศาสตร์หลายแขนงได้เชื่อมเข้าหากัน ทำให้เกิดมุมมองต่อการทำความเข้าใจผัสสะที่หลากหลาย (Ede, 2009) สถานการณ์นี้นำไปสู่การตั้งคำถาม ทบทวน และตรวจสอบวิธีวิทยาที่คุ้นชินของนักมานุษยวิทยาเพื่อแสวงหาช่องทางใหม่ในการนำผัสสะเข้ามาพิจารณาในฐานะส่วนสำคัญของการทำงานภาคสนามและการเข้าใจเงื่อนไขชีวิตของมนุษย์ สิ่งสำคัญคือผัสสะในฐานะประสบการณ์ที่มนุษย์ใช้รับรู้สิ่งต่าง ๆ ในสังคมและวัฒนธรรม ผัสสะที่เปิดเผยอารมณ์ความรู้สึกที่ทำให้มนุษย์สร้างความหมายต่อโลกและตัวเอง ในทางมานุษยวิทยา ผัสสะมิใช่เรื่องทางระบบประสาทและการทำงานทางสรีระ แต่เป็นเรื่องความรู้สึกที่ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ประสบการณ์เชิงผัสสะจึงมีความสำคัญในฐานะตัวกระทำการที่มีผลต่อการดำรงอยู่ทางโลก

มนุษย์แสดงความรู้สึกและใช้ผัสสะเพื่อสร้างการรับรู้ที่ต่างกันในแต่ละวัฒนธรรม ความรู้ทางชีววิทยาแบบตะวันตกสมัยใหม่มีใช้กฎสากลที่จะนำไปอธิบายประสบการณ์เชิงผัสสะของมนุษย์ในที่อื่น ๆ เมื่อผัสสะถูกใช้ในบริบทที่ต่างกันย่อมทำให้เห็นวิธีการที่มนุษย์ต่างวัฒนธรรมให้ความหมายกับโลกต่างกัน ความรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ทางผัสสะจึงปรากฏตัวไม่เหมือนกัน โลกทัศน์ตะวันตกยุคเหตุผลนิยมมักเชื่อว่าสังคมสมัยใหม่ก่อให้เกิดสิ่งเร้าทางประสาทสัมผัสจำนวน มาก ทำให้มนุษย์ต้องลดทอนความไวต่อการรับรู้ทางผัสสะลง (Ede, 2009) กล่าวคือการควบคุมอารมณ์ความรู้สึกกลายเป็นเป้าหมายของการมีชีวิตที่เป็นระเบียบ ผัสสะและอารมณ์จึงเสมือนเป็นภาวะยุ่งเหยิงและตัวจุดชนวนความไร้ระเบียบ (Frisby & Featherstone, 1997) สังคมเมืองสมัยใหม่ในระบบทุนนิยมที่เน้นความเป็นปัจเจกบุคคล พยายามสร้างกฎควบคุมให้บุคคลควบคุมอารมณ์ของตนเอง ส่งผลให้เกิดความคาดหวังต่อบุคคลในฐานะผู้ที่ฉลาดรู้ทางอารมณ์ ใครที่คุมสติและอารมณ์ของตนเองได้ดีย่อมถูกนิยามว่าเป็นผู้ประสบความสำเร็จ

นอกจากนั้น สังคมเหตุผลนิยมแบบตะวันตกให้ความสำคัญกับการมองทางสายตา (ocularcentrism) โดยเชื่อว่าสิ่งที่มองเห็นคือสิ่งที่เป็นจริง ฐานคิดนี้เติบโตมาในปรัชญาตะวันตกที่พิจารณาว่าผัสสะทางตาของมนุษย์ช่วยให้เข้าถึงโลกทางวัตถุ สายตาและการมองเห็นถูกมองว่าเป็นเครื่องมือสำหรับการพิสูจน์ความจริง ใช้ตรวจสอบขนาดและสัดส่วนของวัตถุสิ่งของ (Jütte, 2005; Synnott, 1991) ทำให้เกิดการแยกแยะมนุษย์ในฐานะผู้สังเกตและค้นหาความจริง ออก

จากวัตถุชนิดอื่นในฐานะสิ่งที่ยอยู่นอกมนุษย์ เป็นโลกทัศน์ที่แยกขั้วทำให้มนุษย์เป็นผู้พิสูจน์โลกแต่เพียงผู้เดียว มนุษย์กลายเป็นศูนย์กลางของการสังเกตการณ์ (Observability) ในแง่ “ดวงตา” ในฐานะเครื่องมือแห่งการสังเกตจึงเป็นตัวบ่งชี้ถึงความเหนือกว่าของมนุษย์ ความเชื่อมั่นในดวงตาจึงเท่ากับความเชื่อมั่นในการค้นหาความจริงที่มองเห็น สิ่งที่ตามองไม่เห็นจึงมีนัยยะเชิงการเป็นสิ่งที่ไม่จริง หรือสิ่งลวงตา ภายใต้ความรู้วิทยาศาสตร์ตะวันตก ดวงตาจึงเป็นสัญลักษณ์ของการสร้างความรู้ที่ถูกต้องและจับต้องได้ (valid knowledge) วิทยาศาสตร์แบบปฏิฐานนิยมจึงเติบโตบนสมมติฐานที่ว่าความจริงต้องพิสูจน์ได้ด้วยตา การสร้างความเป็นอารยะจึงก่อตัวบนฐานคิดที่พยายามควบคุมวัตถุให้อยู่ในสายตาของมนุษย์ สิ่งใดที่คลุมเครือ ปราศจากความชัดเจนจะเท่ากับสิ่งอันตรายและไม่ปลอดภัยซึ่งจะต้องถูกกำจัดออกไปจากชีวิตสาธารณะ (Corbin, 1995)

ความเป็นเหตุผลทางสายตาถูกนำไปใช้ออกแบบพื้นที่ อาคาร และสิ่งปลูกสร้างที่มีระเบียบและการควบคุมที่เข้มงวด ไม่ว่าจะเป็นโรงพยาบาล เรือนจำ ห้องขัง โรงเรียน หอพัก ค่ายทหาร หมู่บ้านจัดสรร และสวนสาธารณะ เป็นตัวอย่างที่บ่งชี้ว่าพื้นที่กายภาพจะต้องถูกตรวจตราเชิงจักษุตลอดเวลา เทคโนโลยีทางสายตาที่ถูกใช้เสมือนเป็นดวงตามนุษย์ เช่น กล้องวงจรปิด คือเครื่องมือที่นำมาใช้ควบคุมความปลอดภัยเชิงพื้นที่ กิจกรรมและการปฏิบัติของมนุษย์ในพื้นที่/สถานที่จึงต้องดำเนินไปตามกฎข้อบังคับ การกระทำที่ฝ่าฝืนระเบียบของพื้นที่/สถานที่จะถูกจำกัดทิ้ง กล่าวคือ มนุษย์ที่อยู่ในพื้นที่จะถูกทำให้กลายเป็น “วัตถุที่ถูกสังเกต” (objects of observation) (Foucault, 1975) พื้นที่สังคมที่มนุษย์อาศัยอยู่ได้เปลี่ยนเป็น “โลกแห่งความตื่นตา” (world as a spectacle) ที่มนุษย์จะจับจ้องมองสิ่งต่าง ๆ แม้แต่ตัวเองให้ดำรงอยู่ในการควบคุม (Dubord, 1995) ดวงตาแห่งการจ้องมองคือระบบที่ถูกสร้างขึ้นในญาณวิทยาทางวิทยาศาสตร์ที่ทำให้มนุษย์เชื่อมั่นและคาดหวังให้ผัสสะทางสายตาเป็นเครื่องบ่งบอกความจริงแท้ ทำให้ผัสสะแบบอื่นกลายเป็นสิ่งที่ไร้ค่าและไร้ประโยชน์

ผัสสะภายใต้อำนาจทุนนิยม

การชี้นำด้วยดวงตาเกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างอำนาจที่ซับซ้อนสูงและผู้มีอำนาจคือผู้กำหนดและบังคับการกฎเกณฑ์ทางสังคม (Fabian, 1983) ผัสสะทางเสียง กลิ่น สัมผัส และลิ้มรส เป็นสิ่งที่ถูกใช้น้อยกว่าดวงตา หรือมองเป็นเพียงผัสสะที่ไม่จำเป็นต่อการแสวงหาความจริง ในสังคมตะวันตกเชื่อว่าผู้ที่เข้าถึงเหตุผลทางสายตาได้ดีย่อมเป็นผู้ที่มีปัญญาเลิศ จลาตหลักแหลม (Howes, 2005) ในขณะเดียวกันมีการตีตราว่าเพศหญิงใช้ผัสสะทางจมูก ปาก และสัมผัสทางกายได้ดีกว่าเพศชาย ทำให้พวกเธอไม่เหมาะกับงานที่ต้องใช้สติปัญญา เช่นการเป็นผู้นำ (Classen, 2005) ในสังคมปิตาธิปไตยของตะวันตกมักพบเห็นผู้ชายเป็นผู้ปกครองและลดความสำคัญของผัสสะแบบอื่น นักมานุษยวิทยา David Howes (2005) อธิบายว่าประสาทสัมผัสคือประตูสู่ความรู้ เป็นเครื่องมือแห่งอำนาจ และบ่อเกิดแห่งความสุขหรือความเจ็บปวด ซึ่งถูกนิยามแตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย

ทางประวัติศาสตร์และสังคม ในยุคทุนนิยมที่เน้นการบริโภค มนุษย์ถูกกระตุ้นให้แสดงผัสสะอย่างมากเพื่อให้มีความอยากในการเสพลินค่านานาชนิด

Howes (2005) ชี้ว่าทฤษฎีมาร์กซยุคแรกและสังคมวิทยาคลาสสิกมักเชื่อว่าระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมทำให้ประสาทสัมผัสของมนุษย์เสื่อมถอยและแปลกแยกออกไปผ่านสภาพแวดล้อมในโรงงานที่โหดร้าย แต่ในทางปฏิบัติ คนงานเริ่มซาอินหรือรู้สึกเฉยชาเพื่อเอาชีวิตรอดจากมลพิษทางอุตสาหกรรมในเมือง และงานใช้แรงงานที่ซ้ำซากในแต่ละวัน สำหรับปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 ระบบทุนนิยมต่างไปจากที่มาร์กซอธิบาย โดยพบว่าสังคมอุตสาหกรรมเต็มไปด้วยการกระตุ้นเร้าอารมณ์ความรู้สึกหลายรูปแบบในสื่อโฆษณาที่มีความถี่มากขึ้น ทำให้มนุษย์ดำรงอยู่กับภาวะไวต่อสัมผัสเกินปกติ (Hyperesthesia) มนุษย์ในวัฒนธรรมบริโภคจึงกลายเป็นบุคคลที่ต้องใช้ผัสสะเพื่อครอบครองวัตถุสิ่งของตามใจปรารถนา ไม่ว่าจะเป็นกลิ่นหอมที่ยั่ววน เจดสีที่สะดุดตา ผิวสัมผัสที่ละมุนละไม รสชาติที่กลมกล่อม รูปทรงที่ตราตรึง เป็นต้น หัวใจของลัทธิบริโภคนิยมคือ **“การทำให้สินค้ามีความสุนทรีย์อย่างเข้มข้น” (Hyperaestheticization of the Commodity)** เพื่อดึงให้ผู้บริโภคแสดงผัสสะต่อสินค้านั้นอย่างรวดเร็ว

Howes (2005) กล่าวว่า การมุ่งเน้นไปที่ผลทางอารมณ์ความรู้สึก ความเพลิดเพลิน ความพึงพอใจ ที่เกิดจากผลิตภัณฑ์มากจนเกินไป บางครั้งอาจส่งผลเสียย้อนกลับมา โดยไปลดทอนอรรถประโยชน์ในการใช้งานจริงของตัวผลิตภัณฑ์นั้นลง สถานการณ์นี้คือภาวะการกระตุ้นเร้าเชิงผัสสะที่เจ้าของธุรกิจต้องแข่งขันเพื่อสร้างสินค้าที่โดนใจผู้ซื้อให้มากที่สุด สะท้อนยุคสมัยที่สัญลักษณ์ของวัตถุนิยมเข้ากับอารมณ์และผัสสะของมนุษย์ จะเห็นในชีวิตในระบอบทุนนิยม การเลือกสัมผัสหรือใช้ความรู้สึกเฉพาะตัว เช่น ผิวสัมผัสของเสื้อผ้าที่ชื่นชอบ หรือรสชาติอาหารแบบท้องถิ่น กลายเป็นการแสดงออกถึง **“การนิยามตัวตน”** ในยุคสมัยใหม่ การแข่งขันเชิงผัสสะจึงเป็นท่าทีที่มนุษย์แสดงออกภายใต้การจับจ่ายสินค้าในชีวิตประจำวัน จะเห็นว่า **“ผัสสะ”** ที่หลากหลายถูกทำให้ปรากฏชัดเจน มนุษย์กลายเป็นตัวบ่งชี้การมีอารมณ์ในแบบเฉพาะเพื่อรองรับการบริโภคสินค้าที่ถูกผลิตขึ้นมาตามความต้องการของลูกค้าที่ไม่เหมือนกัน

นักมานุษยวิทยา Yolanda van Ede (2009) อธิบายว่าในระบบทุนนิยมโลก ผัสสะเชิงสายตาแบบผู้ปกครองคอย ๆ เลื่อนหายไปท่ามกลางการแข่งขันทางผัสสะในวัฒนธรรมบริโภค เป็นการล้มล้างทฤษฎีผัสสะทางประสาทวิทยาและจิตวิทยาที่เคยยึดมั่นในความเป็นสากลทางผัสสะ แต่ในบริบททุนนิยม การรับรู้เชิงผัสสะมิได้มีมาตรฐานกลางแบบเดียว แต่มีลักษณะเฉพาะแตกต่างกันไปตามกลุ่มคนทางสังคม มนุษย์ใช้ผัสสะภายใต้บรรทัดฐานและกฎเกณฑ์ทางสังคม ซึ่งกำกับด้วยความเชื่อ ค่านิยม หรือหลักศีลธรรม การปฏิบัติทางผัสสะจึงมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ ดังนั้น การศึกษามานุษยวิทยาเชิงผัสสะจึงเป็นความพยายามที่จะเข้าใจมนุษย์ในฐานะองค์ประธานที่รับรู้สิ่งต่าง ๆ มิใช่เพียงการใช้สายตา แต่ต้องมองเห็นผัสสะอื่น ๆ ที่มนุษย์ใช้ในชีวิตประจำวัน

ผัสสะเชิงวิหิทยา

ที่ผ่านมาและยังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน วงวิชาการเต็มไปด้วยการแสวงหาความรู้ที่พิสูจน์ได้ด้วยหลักฐานเชิงประจักษ์ไม่ว่าจะเป็นจำนวนทางสถิติและการใช้ข้อมูลที่อ้างอิงได้ สิ่งที่เป็นอารมณ์ความรู้สึกจากผัสสะที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยที่นักมานุษยวิทยาลงไปทำงานกับคนท้องถิ่น เช่น กลิ่นและรสชาติอาหาร การสัมผัสกับเสื้อผ้าหรือวัสดุต่าง ๆ ของชนพื้นเมือง ผัสสะเหล่านี้ไม่สามารถเขียนเป็นตัวหนังสือและเข้าใจได้จากการอ่าน ดังนั้น ข้อมูลผัสสะจึงอยู่นอกกระบวนแบบแผนของการเขียน คำถามคือ นักมานุษยวิทยาจะสื่อถึงสิ่งเหล่านี้ได้อย่างไร ด้วยวิธีการแบบไหน ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมจำนวนมากเป็นมากกว่าการใช้สายตาจ้องมอง แต่เต็มไปด้วยผัสสะหลายชนิด การนำเสนอผ่านตัวหนังสือจึงเป็นข้อจำกัดในการบอกเล่าถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตของผู้คน ชนเผ่าหลายแห่ง ความทรงจำทางสังคมมีได้อยู่ในตัวหนังสือ แต่ปรากฏขึ้นผ่านผัสสะของการดมกลิ่น และการมีสีที่แตกต่าง (Classen, 1991, 2005)

การใช้ผัสสะหลายอย่างร่วมกัน (synaesthesia) ทั้งการมองเห็น ได้ยิน ดมกลิ่น ลิ้มรส และสัมผัส คือประเด็นสำคัญต่อการศึกษาญาณวิทยาของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรม เพราะความรู้จากผัสสะที่ต่างกันทำให้เห็นการอธิบายโลกที่ไม่เหมือนกัน นอกจากนั้น การใช้ผัสสะร่วมกันยังเชื่อมโยงถึงการรับรู้ถึงสิ่งที่เป็อำนาจเหนือธรรมชาติ วิญญาณ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ผัสสะจึงมิใช่ปฏิบัติการสำหรับวัตถุที่จับต้องได้เพียงอย่างเดียวแต่ยังเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ไร้รูปและมีชีวิต การแยกวิทยาศาสตร์เชิงผัสสะกับความรู้สึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่มีความท้าทายต่อโลกทัศน์ตะวันตก ทฤษฎีวิทยาศาสตร์ของอวัยวะสัมผัสมักแยกประเภทเป็น 5 รูปแบบคือ ตา ปาก จมูก หู และผิวหนัง ในวัฒนธรรมอื่นมิได้แยกประเภทผัสสะตามอวัยวะเหมือนตะวันตก ตัวอย่างชนเผ่าคาลูลีในปาปัวนิวกินีถ่ายทอดสภาพแวดล้อมที่พวกเขาอาศัยอยู่ผ่านบทเพลง บทเพลงบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่หนึ่ง ๆ ในขณะเดียวกัน ตัวพื้นที่นั้นถูกถ่ายทอดออกมาผ่านจังหวะและท่วงทำนองของบทเพลง เสียงจึงเป็นพรหมแดนของการสร้างความหมาย เมื่อชาวคาลูลีได้ยินเสียงเพลงและดนตรี พวกเขาจะเคลื่อนไหวร่างกายไปตามท่วงทำนองและเคลื่อนที่ไปตามแม่น้ำลำธารและเนินเขา สัมผัสถึงธรรมชาติ ต้นไม้ ดอกไม้ สัตว์ป่าที่เปลี่ยนแปลงไปตามฤดูกาล (Ede, 2009)

ชนเผ่าอันโล-เอเวในประเทศกานา การเคลื่อนไหว หรือ “เซเซลาม” (seselame) คือผัสสะที่รับรู้เชิงร่างกาย ถือเป็นผัสสะที่สำคัญ เพราะทำให้บุคคลเข้าใจบทบาทและสถานะทางสังคม (Geurts, 2002) ชนเผ่าอันโล-เอเวมิได้แยกผัสสะภายนอกออกจากความรู้สึกภายใน แต่นำทั้งหมดมารวมกัน การเคลื่อนไหวร่างกายคือการผสานผัสสะภายนอกและภายในซึ่งบ่งบอกถึงอุปนิสัยและระดับศีลธรรมของบุคคล กล่าวคือ หลักศีลธรรมของชาวอันโล-เอเวดำรงอยู่ในร่างกายที่ได้รับการขัดเกลาให้เคลื่อนไหวอย่างเหมาะสม ชาวองเก้ (Ongee) ในหมู่เกาะอันดามันเชื่อว่ากลิ่นกายของบุคคลเป็นที่สถิตของพลังชีวิต (life force) พวกเขาจึงใช้กลิ่นที่แตกต่างกันในการรักษาอาการเจ็บป่วยหรือใช้หักทลายเพื่อนฝูง ชาวซอตซิล (Tzotzil) ในเม็กซิโกจัดระเบียบโลกของ

ตนโดยอิงจากความรู้สึกร้อนหรือเย็นของสิ่งต่าง ๆ ชาวซูยา (Suya) ในบราซิลให้ความสำคัญกับเสียงและบทเพลงในการจำแนกกลุ่มทางสังคม Low (2023, 2026) กล่าวว่าผัสสะมักถูกแยกเป็นด้านบวกและลบ เช่น เสียงไพเราะกับเสียงหนวกหู กลิ่นเหม็นและกลิ่นหอม เมื่อเปรียบเทียบข้ามวัฒนธรรมก็จะพบว่าผัสสะถูกนิยามต่างกัน มาตรฐานของวัฒนธรรมหนึ่งจะใช้ไม่ได้กับวัฒนธรรมอื่น แม้แต่ในวัฒนธรรมเดียวกัน ผู้มีอำนาจสามารถควบคุมและจัดการกับผัสสะที่ไม่พึงปรารถนาทำให้เกิดการแบ่งแยกกีดกันทางชนชั้น

Massumi (2002) อธิบายว่าผัสสะ อารมณ์ และการเคลื่อนไหวทางร่างกายนำไปสู่การสร้างความคิด ภาษา และการมีจิตสำนึก อารมณ์ความรู้สึกเกิดขึ้นได้เองโดยไม่ต้องไตร่ตรองอารมณ์จึงมีอำนาจในตัวเอง การศึกษาผัสสะของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรม นักมานุษยวิทยาจึงจำเป็นต้องลงมือปฏิบัติ นำตัวเองเข้าไปรับรู้ถึงความรู้สึกในสภาพแวดล้อม ไม่ใช่เพียงสังเกตเพื่อให้ได้รู้สึกและสัมผัสกับเสียง กลิ่น อุณหภูมิ รสชาติ และความรู้สึกทางกาย ประสบการณ์ทางผัสสะในสภาพแวดล้อมที่ต่างกัน ทำให้มนุษย์รับรู้และเข้าใจโลกไม่เหมือนกัน Sarah Pink (2010) กล่าวว่าผัสสะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน นักมานุษยวิทยาจำเป็นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมกับผัสสะที่หลากหลาย โดยร่วมมือกับนักวิชาการหลายสาขาทั้งสื่อ ศิลปิน ผู้ทำงานสร้างสรรค์ ช่างภาพ นักดนตรี นักการละคร นักวิทยาศาสตร์ นักภูมิศาสตร์ ร่วมบันทึกผัสสะและนำเสนอผลงานที่สร้างประสบการณ์เชิงผัสสะในรูปแบบต่าง ๆ มานุษยวิทยาผัสสะจึงเป็นวิธีวิทยาแบบสหวิทยาการที่มีความสนใจประสบการณ์ทางผัสสะร่วมกัน

ผู้เขียน

ดร.นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ ผู้จัดการ

ฝ่ายวิจัยและส่งเสริมวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

เอกสารอ้างอิง

- Classen, C. (1991). Creation by Sound/Creation by Light: A Sensory Analysis of Two South American Cosmologies. In: David Howes (ed.), *Varieties of Sensory Experience: a Sourcebook in the Anthropology of the Senses*. (pp. 257-288). Toronto: University of Toronto Press.
- Classen, C. (2005). The Witch's Senses: Sensory Ideologies and Transgressive Feminities from the Renaissance to Modernity. In: David Howes (ed.), *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. (pp. 70-84). Oxford and New York: Berg Publishers.
- Corbin, A. (1995). *Time, Desire and Horror. Towards a History of the Senses*. Cambridge: Polity Press.
- Dubord, G. (1995). *The Society of the Spectacle*. New York: Zone Book.

- Ede, Y. V. (2009). Sensuous Anthropology: Sense and Sensibility and the Rehabilitation of Skill. *Anthropological Notebooks*, 15(2), 61-75.
- Fabian, J. (1983). *Time and the Other: how anthropology makes its own object*. New York: Columbia University Press.
- Frisby, D. P. & Featherstone, M. (1997). *Simmel on Culture. Selected Writings*. London and Thousand Oaks: Sage Publications.
- Foucault, M. (1975). *The Birth of a Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. New York: Vintage.
- Geurts, K. L. (2002). *Culture and the Senses: Bodily Ways of Knowing in an African Community*. Berkeley: University of California.
- Jütte, R. (2005). *A History of the Senses: from Antiquity to Cyberspace*. Cambridge: Polity Book.
- Howes, D. (ed.). (1991). *Varieties of Sensory Experience: a Source book in the Anthropology of the Senses*. Toronto: University of Toronto Press.
- Howes, D. (2005). Hyperesthesia, or: The Sensual Logic of Late Capitalism. In David Howes (ed.), *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader* (pp.281-303). Oxford and New York: Berg Publishers.
- Low, K. E. Y. (2023). *Sensory Anthropology: Culture and Experience in Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Low, K. E. Y. (2026). *Sensory Contact Zones in the City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual. Movement, Affect, Sensation*. Durham: Duke University Press.
- Pink, S. (2010). Future of Sensory Anthropology and the Anthropology of the Senses. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 18(3), 331-340.
- Seremetakis, C. N. (1994). The Memory of the Senses, Part I: Marks of the Transitory. In: Nadia C. Seremetakis (ed.), *The Senses Still: Memory and Perception as Material Culture in Modernity*, (pp.1-18). Boulder, CO: Westview Press.
- Stoller, P. (1989). *The Taste of Ethnographic Things. The Senses in Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Synnott, A. (1991). Puzzling over the Senses: From Plato to Marx. In David Howes (ed.), *The Varieties of Sensory Experience. A Sourcebook in the Anthropology of the Senses*. (pp.61-78). Toronto: University of Toronto Press.